

MINDAUGAS POCIUS

Lietuvos istorijos institutas

SOVIETINĖ ŽEMĖS REFORMA LIETUVOJE 1944–1948 M.: POLITINIAI IR SOCIALINIAI-EKONOMINIAI ASPEKTAI

ANOTACIJA. Straipsnyje, remiantis Rusijos archyvų medžiaga bei kitais šaltiniais, atskleidžiami ir analizuojami sovietinės žemės reformos 1944–1948 m. politiniai ir socialiniai-ekonominiai aspektai, nagrinėjami statistiniai kiekybiniai rodikliai, siekiama naujai interpretuoti bei įvertinti žemės reformos tikslus, eigą ir padarinius, parodyti, kaip buvo keičiama ir kokia tapo kaimo visuomenės socialinė-ekonominė struktūra. Tyrimo rezultatai leidžia pagrįstai teigti, kad po reformos Lietuvoje įsivyravo smulkūs ir maži ūkiai, o ne vidutiniai, kaip teigė sovietinė istoriografija ir valdžia. Tai buvo LKP(b) CK vadovybės tikslingos ir orientuotos į kolektyvizaciją politikos rezultatas, o ne žemės trūkumo padarinys. Žemės reformą galima traktuoti kaip socialinę revoliuciją, kuri lėmė kardinalius kokybinius socialinius-ekonominius pokyčius kaime, tačiau politinis tikslas patraukti į savo pusę didesnę dalį valstiečių nebuvo pasiektas.

RAKTINIAI ŽODŽIAI. Žemės reforma 1944–1948 m., žemės ūkio sistema, socialinė-ekonominė struktūra, mažžemiai, bežemiai, pasiturintys valstiečiai, buožės, LKP(b) CK, VKP(b) CK, ekspropriacija, konfiskavimas.

ABSTRACT. Based on Russian archival materials and other sources, the article reveals and analyses the political and social-economic aspects of the Soviet land reform of 1944–1948, examines statistical quantitative indicators. It seeks to reinterpret and reassess the objectives, the course, and the consequences of the land reform and to show how the socio-economic structure of the rural society was being changed and what it became. The results of the study suggest that it is reasonable to conclude that after the reform, Lithuania was dominated by small rather than medium-sized farms as claimed by Soviet historiography and the Soviet authorities. This was the result of a targeted and collectivisation-oriented policy of the leadership of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party (Bolsheviks) and not the result of land shortage. The land

reform can be seen as a social revolution, which led to radical qualitative socio-economic changes in the countryside, but the political goal of winning over a larger part of the peasantry to their side was not achieved.

KEYWORDS: Land reform of 1944–1948, agricultural system, socio-economic structure, smallholder peasant, landless peasants, well-off peasants, prosperous peasants, CC LCP(b), CC All-Union CP(b), expropriation, confiscation.

Įvadas

Lietuvos žemės ūkis, lyginant su kitomis sritimis, komunistų valdymo metais patyrė kardinaliausias reformas ir transformacijas, kurias sieja moderniosios arba potradicinės visuomenės žemės ūkio kūrimo ir plėtros idėja¹. Tiesa, Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m. įvykdyta radikali žemės reforma, kuria likviduota dvarininkų žemėvalda ir kitos feodalinės liekanos, labai paspartino žemės ūkio pažangą, dešimtims tūkstančių kumečių ir bežemių davė žemės, padarė juos žemės savininkais, tačiau žemės negavo apie 32 proc. žemės prašiusių mažažemių ir 30 proc. bežemių². Sovietų okupacijos pradžioje šia visuomenės „žemės alkio“ aplinkybe pasinaudojo VKP(b) CK vadovybė, kuri 1940–1941 m. Lietuvoje, taip pat Latvijoje ir Estijoje įvykdė agrarines reformas. Individualių ūkių, gavusių žemės 1940–1941 m. reformos metu skaičius, lyginant su visų žemės ūkių skaičiumi po reformos, sudarė 19,5 proc.³ Žemės gavo 75 tūkst. ūkių (suteikta 393 tūkst. ha arba apie 68 proc. visos paskirstytos žemės), iš jų 42 tūkst. mažažemių, tačiau 35 tūkst. valstiečių žemės negavo⁴. Kaip pastebėjo Gediminas Vaskela, tuomet žemės buvo mažiau nei objektyvių galimybių jos suteikti, palyginus tiek su Latvija ir Estija, tiek su komunistinės Rytų Europos šalimis pokario metais⁵. Tačiau padėtis gerokai pasikeitė pokariu, kai 1944–1948 m. žemės reformos metu į Valstybinį žemės fondą buvo paimta tiek žemės, kad ja galima buvo aprūpinti visus norinčius. Tokiu būdu LSSR vadovybei atsirado galimybė išplėsti potencialių šalininkų – vargingųjų valstiečių sluoksnį, kuris buvo būtinas kaip atrama augančio antisovietinio pasipriešinimo akivaizdoje.

¹ V. Leonavičius, E. Ozolinčiūtė, Sovietinio žemės ūkio transformacija, *Sociologija, Mintis ir veiksmai*, Vilnius, 2019, t. 1 (44), p. 94.

² G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius, 1998, p. 156, 295.

³ G. Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens...*, Vilnius, 1990, p. 96.

⁴ Respublikinės žemės komisijos pirmininko B. Baranausko 1945 m. sausio 20 d. pažyma VKP(b) CK „dėl sovietinės žemėnaudos pertvarkymo“, Российский государственный архив социально-политической истории (toliau – РГАСПИ), ф. 597, оп. 1, д. 10, л. 45; *История Литовской ССР*, Вильнюс, 1978, с. 437.

⁵ G. Vaskela, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 96.

Šio tyrimo objektas – sovietinė žemės reforma Lietuvoje 1944–1948 m., jos politiniai ir socialiniai-ekonominiai aspektai. Nepriklausomybės metais nei Lietuvoje, nei užsienyje nepaskelbtas nė vienas darbas šia tema, o sovietinės istoriografijos pasakojimą įrėmina nemokslinė ideologinė koncepcija. Taip tapo aktualu atlikti naują agrarinės reformos tikslų, įgyvendinimo, padarinių analizę ir pateikti naują interpretaciją. Remiantis iki šiol nepanaudota Rusijos centrinių archyvų dokumentine medžiaga ir kitais šaltiniais, keltas uždavinys nustatyti, kokių tikslų siekė VKP(b) CK ir LKP(b) CK vadovybė ir ar jie buvo pasiekti, kaip buvo keičiama ir kokia tapo kaimo visuomenės socialinė ekonominė struktūra. Aktualu buvo išsiaiškinti, kaip, koku mastu ir kokios valstiečių kategorijos nukentėjo. Taip pat bandyta bendrais bruožais parodyti, kuo žemės reforma Lietuvoje skyrėsi nuo Rytų Europos šalių, Latvijos ir Estijos pokarinių agrarinių reformų. Darbe taikytas analitinis aprašomasis, šaltinių analizės, statistinės analizės ir komparatyvistinis metodai. Kai kurių sąvokų turinys ir reikšmė paaiškinama tekste.

Istoriografijos apžvalga. Sovietinė istoriografija, skirta 1944–1948 m. žemės reformai, gana gausi. Temą nagrinėjo Marijonas Gregorauskas⁶, Julius Tamošiūnas⁷, Pranas Olekas⁸, Regina Krutulytė⁹. Šiuose darbuose dominuoja ideologinė marksistinė-lenininė „klasių kovos“ ir stalinistinė „klasių kovos paaštrėjimo“ paradigmos, politiniai, socialiniai ir ūkiniai klausimai aiškinami iš „klasinių“ pozicijų. Kaimo bendruomenė interpretacijose dirbtinai suskaldoma į „kaimo buržuaziją“ – vadinamuosius buožes, „dvarininkiją“ ir „kaimo proletariatą“ – varginguosius valstiečius, samdinius, kurie vienijasi su miesto proletariatu. Šios klasės – antagonistinės, nesutaikomos ir „karo stovyje“, o sovietų valdžia atstovauja vargingųjų ir vidutinių valstiečių interesams („liaudžiai“), kovoja su „buržuaziniais nacionalistais“, „buožėmis – kaimo eksploatatoriais“, kuriuos stengiasi apriboti ir ekonomiškai sužlugdyti, „darbo valstiečiai“ pritaria ir remia sovietų politiką kaime, „nekenčia“ „buožių“ ir „buržuazinių nacionalistų“. Bendrais bruožais tokia ideologinė-propagandinė (nemokslinė) koncepcija vyrauja sovietinės istoriografijos darbuose. J. Tamošiūnas rašo apie reformos metu „likviduotą dvarininkiją“¹⁰, kurios jau seniai nebuvo – kaip socialinis sluoksnis ji panaikinta dar per Lietuvos Respublikos žemės reformą ketvirto dešimtmečio pabaigoje¹¹, kad vidutiniai valstiečiai po reformos

⁶M. Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940–1960 m.*, Vilnius, 1960, p. 112–117.

⁷J. Tamošiūnas, *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos: kapitalizmo ir socializmo epocha*, Vilnius, 1974, p. 117–124.

⁸P. Olekas, *LKP kova už socialistinį žemės ūkio pertvarkymą Tarybų Lietuvoje*, Vilnius, 1966, p. 28–39.

⁹R. Krutulytė, Vokiečių okupacijos padarinių likvidavimas Tarybų Lietuvos kaime, *Istorija*, t. 2, 1960, p. 101–126.

¹⁰J. Tamošiūnas, min. veik., p. 121.

¹¹G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.*, p. 176.

sudarė 65 proc. visų ūkių¹². M. Gregorauskas teigia, kad „žemės gavo visi, kas buvo jos reikalingas ir norėjo gauti“¹³. P. Olekas ir R. Krutulytė kalba apie reformos metu „likviduotą dvarininkiją“ ir daro išvadą, kad „vidutinis valstietis tapo pagrindine viešpataujančia figūra tarybiniam Lietuvos kaime“, susidarė būtinos prielaidos „socialistiniams pertvarkymams“¹⁴. Tokia socialinė interpretacija ir teiginiai kelia rimtų abejonių, juos būtina verifikuoti. Lietuvos SSR istorijos sintezėse teigiama, kad žemės reforma „iš esmės pakeitė klasinių jėgų santykį kaime“, „pakirto buožijos ekonomines pozicijas“¹⁵, bet pripažįstama, kad „buvo padaryta ir klaidų, pasitaikė administravimo faktų“, nors nenurodoma konkrečiai¹⁶. Antra vertus, sovietinės istoriografijos darbuose esančią gausią empirinę (archyvinę) ir statistinę medžiagą galima, kritiškai įvertinus, patikslinus ir pakoregavus, remiantis naujais šaltiniais, panaudoti naujuose tyrimuose. Pavyzdžiui, L. Truskos tyrimo kiekybiniai rodikliai suteikia galimybę svarstyti apie nukentėjusių ūkių kategorijas bei mastą, kitus svarbius reformos parametrus¹⁷. Apskritai L. Truska savo darbuose stengėsi laikytis istorizmo reikalavimų ir principų, atidžiai analizavo pirminius šaltinius ir darė pasvertus apibendrinimus.

Apie žemės ūkio reformą šiek tiek rašė Kęstutis Kazimieras Girnius, laikotarpį nuo 1944 iki 1946 m. pabaigos apibūdinęs kaip palankiausių ūkininkams, o labiausiai pastebima žemės reformos pasekme įvardydamas žymų mažžemių valstiečių skaičiaus išaugimą. Jis teigė, kad žemės neskirstymas visiems jos norintiems buvo valdžios sąmoningas politinis sprendimas¹⁸. Šią tezę pagrįstai sukritikavo Davidas Feestas, pastebėjęs, kad K. K. Girnius neįvertino valstiečių atsisakymo imti žemę objektyvių priežasčių ir sovietų valdžios poreikio sukurti palaikantį visuomenės sluoksnį kaimiškose vietovėse¹⁹. D. Feesto nuomone, pagrindinis sovietų valdžios uždavinys buvo gauti vietos gyventojų paramą ir nubrėžti aiškią ribą tarp tariamų draugų ir priešų kaime. Siekiant to pasitelkta radikali žemės reforma, kurios standartai, lyginant su kitomis Rytų Europos šalių pokarinėmis

¹²J. T a m o š i ū n a s, min. veik., p. 122.

¹³M. G r e g o r a u s k a s, min. veik., p. 116.

¹⁴P. O l e k a s, min. veik., p. 37–38; R. K r u t u l y t ė, min. veik., p. 118, 123.

¹⁵*История Литовской ССР*, Вильнюс, 1978, с. 493.

¹⁶*Lietuvos TSR istorija*, t. IV: *1940–1958 metai*, Vilnius, 1975, p. 186.

¹⁷L. T r u s k a, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija (toliau – *MADA*), t. 2 (24), Vilnius, 1967, p. 91–107; L. T r u s k a, Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse (1944–1948 m.), ten pat, Vilnius, 1967, t. 3 (25).

¹⁸K. K. G i r n i u s, The Collectivization of Lithuanian Agriculture, 1944–1950, *Soviet Studies*, nr. 40(3), 1988, p. 468; K. K. G i r n i u s, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 164.

¹⁹D. F e e s t, The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglement*, ed. by A. Bauerkämper, C. Iordachi, Budapest/New York, 2014, p. 86.

agrarinėmis reformomis, buvo ekstremaliai kieti. Autoriaus nuomone, kolektyvizacija buvo atidėta norint ekonomiškai pakelti kaimą po vokiečių okupacijos padarytos žalos ir atgauti visuomenės pasitikėjimą po 1941 m. patirto teroro šoko²⁰. Lietuvos sovietmečio istorijos sintezėje L. Truska teigia, kad 1944–1948 m. sovietinė žemės reforma nebuvo autentiška žemės reforma, o „veikiau jos karikatūra“ arba iškreipta reforma, ji „pasėjo kaimė nesantaiką“²¹. Apie žemės reformą Klaipėdos krašte rašė Rubenas Bukavickas²². Jo nuomone, reforma Klaipėdos krašte buvo „politinės ir istorinės reikšmės įvykis“, kurį reikėtų vertinti kaip Klaipėdos krašto sovietizacijos ir jo integracijos į sovietinės Lietuvos sudėtį pagrindą, reforma siekta pirmiausia pakeisti gyventojų sociokultūrinę sudėtį, panaikinti sociokultūrinę skirtį tarp krašto ir likusios Lietuvos dalies, kurioje reforma keitė socialinę kaimo gyventojų struktūrą. Klaipėdos krašte vyko turto paskirstymas, o ne perskirstymas kaip likusioje dalyje²³. Pagal R. Bukavicko interpretaciją žemės reforma iš esmės reiškė kaimo socialinę revoliuciją (su tuo galima sutikti), o turto perskirstymas 1944–1948 m. sustiprino sovietinės santvarkos pozicijas (šis teiginys abejotinas)²⁴.

Pokario agrarinė reforma genetiškai susijusi su sovietų 1940–1941 m. žemės reforma, apie kurią vertingą ir plačią studiją paskelbė G. Vaskela²⁵. Autoriaus taikytas komparatyvistinis metodas leidžia pamatyti Baltijos šalių 1940–1941 m. ypatumus platesniame Rytų Europos šalių agrarinių reformų kontekste. Socialinius pertvarkymus Baltijos šalių žemės ūkyje 1940–1941 m. G. Vaskela analizuoja lygindamas juos su analogiškais procesais Sovietų Rusijoje (1917–1919), Vakarų Baltarusijoje ir Ukrainoje (1939), Rytų Europos šalyse (1944–1949). Ši studija ypač naudinga atliekant Baltijos ir Rytų Europos šalių žemės reformų (1944–1949) lyginamuosius tyrimus. Apskritai agrarinė reforma Lietuvoje 1940–1941 m. buvo nuosaiki – stambiems ūkiams buvo paliekama 30 ha žemės, nekonfiskuoti pastatai, gyvuliai ir kitas turtas. G. Vaskela pastebėjo, kad Baltijos šalyse 1940–1941 m. išbandytus žemės reformos principus SSRS vadovybė (J. Stalino) modifikavo, perkėlė į Rytų Europos šalis ir 1944–1949 m. įdiegė į jų agrarinės politikos ir žemės reformų modelį²⁶. Tiesa, šiose šalyse nacionalizuota tik dalis žemės, tai buvo svarbus skirtumas lyginant su žemės reformomis Baltijos šalyse. Didžioji dalis žemės ūkio naudmenų palikta privačiai valstiečių nuosavybei, be to, išskyrus Rumuniją, Bulgariją, Jugoslaviją ir Albaniją, stambiesiems ūkiams būdavo paliekamas gerokai didesnis

²⁰ Ten pat, p. 84–85.

²¹ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2007, p. 283.

²² R. B u k a v i c k a s, *Sovietizacija Klaipėdos krašte: sociokultūrinės ir socioekonominės transformacijos 1945–1960 metais. Daktaro disertacija*, Klaipėda, 2020, p. 243–250.

²³ Ten pat.

²⁴ Ten pat, p. 125.

²⁵ G. V a s k e l a, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 118.

²⁶ Ten pat, p. 63; G. Y. S l a b e k, *Polityka agrarna PPR: (Geneza i realizacja)*, Warszawa, 1967, s. 163–164.

žemės plotas nei Baltijos šalyse, tačiau dvarininkų žemė daugelyje Rytų Europos šalių buvo konfiskuojama²⁷.

Rytų Europos šalių žemės ūkio sistemų specialistai metodologiškai perspektyvia kryptimi naujausioje istoriografijoje laiko tyrimus, kuriuose analitinis dėmesys nukreipiamas nuo pavienių nacionalinių atvejų tyrimo prie sovietinio žemės ūkio modelio perkėlimo į Rytų Europos šalis nagrinėjimo bei lyginimo įvairiais lygiais²⁸. Komparatyvistiniai tyrimai leidžia atskleisti šio perkėlimo ypatumus, sąsajas, ryšius ir bendrybes platesniame tarpnacionaliniame kontekste. Pirmieji tokio pobūdžio tyrimai apie kolektyvizaciją jau pasirodė²⁹. Kaip pastebėjo Arndas Bauerkämperis ir Constantinas Iordachi, tai padeda tyrėjams peržengti „nacionalinės paradigmos“ ribas ir žvelgti į sovietinio lagerio šalių transformacijas (sovietizavimą bei sovietizacijos procesą) iš tarpnacionalinių santykių ir tarptautinių mainų perspektyvos³⁰. VKP(b) CK Lietuvoje vykdytos žemės ūkio ir socialinės politikos nauji tyrimai gali tapti dar vienu komponentu agrarinių sistemų, apskritai Baltijos ir Rytų Europos šalių sovietizavimo stalinizmo metais lyginamiesiems darbams.

Šaltinių apžvalga. Rašant straipsnį panaudota Rusijos valstybiniame socialinės politinės istorijos archyve (RVSPiA) saugoma įvairi su nagrinėjama tema susijusi dokumentinė medžiaga. Tai fondai 17 ir 121, kuriuose yra VKP(b) CK sekretoriato ir VKP(b) CK Orgbiuro sekretoriato (1939–1952 m.) dokumentai, svarbūs norint nustatyti bei įvertinti šių institucijų vykdytą ūkinę bei socialinę politiką Lietuvoje, tai, į kokias problemas buvo fokusuojamasi, kaip kontroliuotas žemės reformos įgyvendinimas. Ypač svarbus tiriamai temai fondas 597, kuriame laikomi VKP(b) CK Lietuvos biuro gauti ir išsiųsti dokumentai. Jų duomenys oficialiai aprobuoti, apibendrinantys, informatyvūs ir gana patikimi. Tai VKP(b) CK Lietuvos biuro tarnybiniai raštai, susirašinėjimas su kitomis valstybinėmis institucijomis, Respublikinės žemės komisijos ataskaitos, pažymos. Taip pat panaudoti Rusijos Federacijos valstybės archyvo (RFVA) SSRS Ministrų tarybos fondo 5446 dokumentai. Nemažai šių fondų dokumentų, susijusių su straipsnio tema, paskelbta dokumentų rinkiniuose „Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai“³¹

²⁷ *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe...*

²⁸ A. Bauerkämper, C. Iordachi, *The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons*, ten pat, p. 3–5.

²⁹ H. Jørgensen, Z. Varga, *Diverging Roads from the Soviet Kolkhoz–Model: Estonia and Hungary – inside and outside the Soviet Union*, *Humanities and Social sciences Latvia*, Vol. 24, 2016, Issue 1, p. 4–37; N. Swain, *Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962*, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe...*, p. 497–534; D. Feest, min. veik., p. 79–110; A. Bauerkämper, C. Iordachi, min. veik., p. 3–48.

³⁰ Ten pat, p. 3–5.

³¹ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė M. Pocius, Vilnius, 2015.

ir „Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai“³², kurie panaudoti rašant straipsnį. Taip pat remtasi svarbiais su sovietų žemės ūkio politika susijusiais dokumentais, paskelbtais Rusijos mokslininkų parengtuose ir kituose dokumentų rinkiniuose³³.

Straipsnio chronologines ribas (1944 m. vasara – 1948 m. pavasaris) nulėmė žemės reformos įgyvendinimo laikotarpis. Reformos pradžia galima laikyti 1944 m. rugpjūčio pabaigą, kai LKP(b) CK III plenumas priėmė nutarimus likviduoti vokiečių okupacijos padarinius žemės ūkyje. LKP(b) CK XVI plenumas 1948 m. balandžio mėn. konstatavo, kad Lietuvoje „užbaigta agrarinė reforma ir įtvirtinta tarybinė žemėvalda“ – komunistų valdžios darbotvarkėje pirmu klausimu tapo visuotinė kolektyvizacija.

Žemės reformos politiniai ir socialiniai tikslai, įstatymas

Vokiečių okupacijos metais Lietuvoje įvykdyta žemės denacionalizacija, atšaukti sovietų valdžios potvarkiai. Daugelis savininkų susigrąžino sovietų atimtą žemę, todėl 1944 m. vasarą į Lietuvą grįžusios LKP(b) CK vadovybės, jautusios tam tikrą legitimizavimo krizę³⁴, vienas pagrindinių uždavinių buvo ikikarinės sovietinės žemėvaldos atkūrimas. Pirmiausia rūpėjo atstatyti buvusios žemės nuosavybės faktinę ir teisinę padėtį, tačiau tuo neapsiribota, rengtasi įvykdyti naują, dar radikalesnę nei 1940–1941 m. žemės reformą.

Visuomenės politinės pažiūros ir nuotaikos keitėsi. Dalies visuomenės entuziazmas siekiant permainų, reiškęsis 1940 m., buvo apnykęs, o dauguma gyventojų į sovietų valdžią žiūrėjo lūkuriuodami, neutraliai arba priešišškai, ja nepasitikėta. Tokią laikyseną lėmė okupacijų kaitos patirtis, Raudonosios armijos bei NKVD kariuomenės kariškių smurtas, plėšikavimas frontui ritantis į vakarus ir spontaniškai kylančio antisovietinio pasipriešinimo poveikis.

Žemė nuo seno buvo svarbiausias valstiečio gyvenimo pagrindas ir rūpestis. Lietuva buvo valstietiška agrarinė šalis, lyginant su Latvija ir Estija, mažiausiai industrializuota, todėl LSSR vadovybei didžiausio visuomenės sluoksnio – valstietijos, palaikymas

³² *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė ir parengė M. Pocius, Vilnius, 2018.

³³ *Советская пропаганда на завершающем этапе войны (1943–1945 гг.): сборник документов*, авт. сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов, Москва, 2015, с. 108–121; *ЦК ВКП(б) и национальный вопрос*, кн. 2: *1933–1945: документы советской истории*, сост. Л. С. Гагагова, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, Дж. Кадио, Москва, 2009, с. 893–894; *Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР: сборник документов и материалов*, сост. Г. Буткус [и др.], Вильнюс, 1977.

³⁴ V. S i r u t a v i č i u s, Ar buvo Justas Paleckis tautinis komunistas? (Keli bruožai politinei biografijai. 1944–1953 metai), *Lietuvos istorijos studijos*, nr. 34, 2014, p. 88.

1944 m. tapo svarbia politine aktualija. Pokario metais Rytų Europos šalyse pirmenybė taip pat buvo teikiama politiniams socialiniams, bet ne ekonominiams aspektams³⁵.

LKP(b) CK III plenumas 1944 m. rugpjūčio 27–28 d. priėmė nutarimus likviduoti vokiečių okupacijos padarinius žemės ūkyje. Buvo atšaukti Vokietijos potvarkiai, žemė vėl tapo valstybės nuosavybe. Plenumo LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus apie rengiamą žemės reformos įstatymą teigė: „Ši priemonė padės partinėms organizacijoms sukurti kaime tvirtą atramą iš 75 tūkst. valstiečių, kuriuos su vokiečių pagalba apiplėšė 20 tūkst. buožių“³⁶. Šis viešai įvardytas politinis tikslas rodė, kad socialinės politinės paramos kaime komunistinė valdžia neįsijautė. Iš esmės jos ir neturėjo.

Naujai žemės reformai juridiskai pradžia padaryta 1944 m. rugpjūčio 30 d., kai LSSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje buvo priimtas įstatymas „Dėl vokiečių okupacijos pasekmių Lietuvos SSR žemės ūkyje likvidavimo“. Beveik tapatūs įstatymai tuo pačiu metu priimti Latvijoje ir Estijoje. Įgyvendinti įstatymą pavesta Respublikinei žemės komisijai, apskričių ir valsčių žemės komisijoms. Išleistoje įstatymo išaiškinimo instrukcijoje nurodyta žemę, gyvulius, pastatus ir žemės ūkio inventorių, iki karo iš sovietų valdžios gautus bežemių ir mažžemių³⁷, o nacių okupacijos metu „buožių“ iš jų atsiimtus, nedelsiant grąžinti „teisėtiems savininkams“. Asmenims, „aktyviai rėmusiems vokiškuosius okupantus“, Lietuvoje turėjo būti palikta 5 ha žemės. Ką laikyti tokiais asmenimis, valdžia nei įstatyme, nei jo išaiškinime neapibrėžė ir tai savaime paliko erdvę vietinės valdžios savivalei³⁸. Galima numanyti, kad šiais asmenimis laikyti vokiečių okupacinės valdžios lietuvių savivaldos pareigūnai, policininkai, kiti tikrai ar tariamai bendradarbiavę, rėmę vokiečius gyventojai. Kitaip nei Baltijos šalyse, Rytų bloko šalyse pokario metais visiškai nacionalizuota Vokietijos okupacinės valdžios kolaborantų žemė³⁹.

Ekspropriuojant žemę stambūs ūkiai turėjo būti sumažinti iki 30 ha. Atsižvelgiant į žemės rūšį ir vietą, ūkiai galėjo būti sumažinti iki 20 ha. Palyginimui, Albanijoje buvo paliekama iki 40 ha, Jugoslavijoje – iki 45 ha, Rumunijoje – iki 50 ha, Lenkijoje ir Rytų Vokietijoje – iki 100 ha, Vengrijoje – iki 115 ha valstiečiams ir iki 57 ha ne valstiečiams, Čekoslovakijoje – iki 250 ha valstiečiams ir iki 50 ha ne valstiečiams. Skirtinga valstie-

³⁵ Plačiau: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe...*; G. Vaskel, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 57.

³⁶ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос..., c. 893–894.

³⁷ Mažžemiais iki 1940 m. buvo laikomi turėję iki 10 ha žemės. Šiame straipsnyje laikomasi šio traktavimo.

³⁸ Įstatymo „Dėl vokiečių okupacijos pasekmių likvidavimo Lietuvos SSR žemės ūkyje“ Respublikinės žemės komisijos 1944 m. rugsėjo 5 d. išaiškinimas, ПГАСПН, ф. 597, оп. 1, д. 10, л. 23–31.

³⁹ Plačiau: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe...*; W. Góra, *Reforma agrarna w europejskich państwach demokracji, ludowej: 1944–1948*, Warszawa, 1973; G. Vaskel, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 62.

čių ūkių dydžio apribojimo norma reiškė nevienodą stambiųjų ūkių apribojimo laipsnį. Tokius Rytų Europos šalių vyriausybių sprendimus lėmė iki Šaltojo karo veikusios daugpartinės sistemos, kiti tų šalių ypatumai⁴⁰.

Kaip ir prieškarui Lietuvoje buvo įkurtas Valstybinis žemės fondas (VŽF), į kurį turėjo būti pervesta, be minėtų kategorijų, konfiskuota „vokiečių kolonistų“⁴¹, „liaudies priešų, pabėgusių su okupantais“⁴², ir likusi be šeimininkų žemė⁴³. Ši žemė, dalis gyvulių, žemės ūkio inventorių bei ūkiniai pastatai iš ekspropriuotų ūkių turėjo būti skirta kurti žemės ūkio darbininkų, bežemių ir mažažemių 10–15 ha ūkius, taip pat valstybinių įmonių žemėnaudai. Valstiečių nuosavybės konfiskavimas įvardytas „išbuožinimo“ (rus. *раскулачивание*) terminu, kuris pradėtas vartoti Sovietų Sąjungoje trečiame dešimtmetyje vykdant kolektyvizaciją. Žemė turėjo būti suteikiama nemokamai ir neribotam laikui, bet išlikdavo valstybine nuosavybe, todėl valstiečiai negalėjo jos parduoti, išnuomoti, dovanoti. Daugelyje Rytų Europos šalių valstiečiai už gautą žemę turėjo simboliškai sumokėti ir ji likdavo jų nuosavybe⁴⁴.

VKP(b) CK, vykdydama bendrą Lietuvos sovietizavimo politiką, žemės reformos įgyvendinimui skyrė nemažai dėmesio. Lietuvoje 1944 m. ankstyvą rudenį pabuvoję VKP(b) CK inspektoriai atkreipė dėmesį ir informavo VKP(b) CK Orgbiuro vadovą Georgijų Malenkovą, kad LKP(b) CK antrojo sekretoriaus Vlodo Niunkos, LSSR žemės ūkio liaudies komisaro Vytauto Vazalinsko ir LKP(b) CK žemės ūkio skyriaus vedėjo Boleslovo Baranauko parengtoje įstatymo išaiškinimo instrukcijoje specialiai įdėtos tokios formuluotės, pagal kurias „buožėms“ galima buvo palikti iki 63 ha žemės, o „su vokiečiais pabėgusių liaudies priešų“ (emigravusių į Vakarų) žemės ir ūkių konfiskuoti neįmanoma, nes jais leista naudotis „liaudies priešų“ artimiesiems⁴⁵. Inspektoriams kliuvo ir tai, kad LSSR vyriausybėje nebuvo monolitinės nuomonės dėl žemės reformos įstatymo. Antai, LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisaras V. Girdzijauskas, suabejojęs įstatymo naudingumu,

⁴⁰ *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe...*, p. 85; G. V a s k e l a, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 75.

⁴¹ Respublikinės žemės komisijos išaiškinimu, vokiečių kolonistų žeme laikoma žemė tų ūkių, kuri vokiečių okupacijos metu priklausė vokiečiams, asmenims, repatrijavusiems į Vokietiją ir grįžusiems iš ten 1941 m. ir kitiems vokiečių į Lietuvą atvežtiems kolonistams. Antrojo pasaulinio karo metais į Lietuvos kaimus buvo perkelta 23,5 tūkst. vokiečių kolonistų, kurių dauguma 1941 m. iš LSSR repatrijavo į Vokietiją. 1943 m. kaimuose gyveno 3688 vokiečių šeimos (18 595 asmenys), jos valdė 91 027 ha žemės, žr.: A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 363–364.

⁴² Tai emigravusių į Vakarų žmonių žemė, kuri turėjo būti konfiskuota, net jei ūkiuose gyveno jų šeimos nariai ar giminaičiai. 1944 m. į Vakarų pasitraukė daugiau kaip 8 tūkst. didesnių negu 20 ha ūkių savininkų, žr.: L. T r u s k a, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988, p. 84.

⁴³ Respublikinės žemės komisijos išaiškinimu, tai buvo vokiečių nužudytų ar išvežtų priverstiniais darbais savininkų žemė, kurių giminaičiai negyveno paliktuose ūkiuose.

⁴⁴ G. V a s k e l a, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 78.

⁴⁵ *Советская пропаганда...*, c. 113–121.

teigė, kad jis priimtas ne laiku, nes komplikuos padėtį Lietuvoje, žemės reforma lems derlingumo ir gyvulininkystės produktyvumo sumažėjimą, kad „Lietuvos liaudis priprato prie vokiškos tvarkos, o ne prie anarchijos“, kad „negalima buvo leisti įstatyme tokios formuluotės, kuri leistų valstiečiams patiems pasiimti žemę iš pasiturinčių valstiečių“⁴⁶. LKP(b) CK socialinį manevravimą, centro direktyvų adaptaciją, atsižvelgiant į respublikos interesus, VKP(b) CK vadovybė stebėjo ir stengėsi užkardyti. Tai galime pastebėti pirmajame LKP(b) CK vadovybę dėl tautinio komunizmo elementų ir vietininkiškumo smarkiai kritikuojančiame VKP(b) CK 1944 m. spalio 30 d. nutarime, kuriame, be kita ko, duota direktyva dėl žemės reformos: „Panaudoti šią svarbią sovietinės valstybės politinę priemonę kaip galingą įrankį sutelkiant dirbančiuosius aplink sovietinę valdžią ir pažaboti buožinius-nacionalistinius elementus“⁴⁷. Reformos politiniai-socialiniai tikslai VKP(b) CK buvo svarbiausi, ekonominiai – mažareikšmiai, todėl net neįvardyti. Tokį patį socialinio mobilizacijos politinį tikslą LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27 d. paskelbė ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas. LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus pasitarime Panevėžyje 1945 m. sausio mėnesį kalbėjo: „Buožė – ne žemės klausimas, o politinis... reikia atimti ne tik žemę, bet ir gyvulius bei trobesius.“⁴⁸ Tokios centro ir vietinės vadovybės nuostatos patvirtina dvigubą žemės reformos tikslą – sužlugdyti pasiturinčius, verslius valstiečius ir gauti neturtingųjų valstiečių politinę paramą. Augančio partizaninio sąjūdžio grėsmės akivaizdoje LSSR vadovybei reikėjo patraukti į save kaimo varguomenę, supriešinti ją su vadinamaisiais buožėmis, opozicijoje sovietų valdžiai esančiais gyventojais, pogrindžio dalyviais, todėl komunistų valdžia, dalindama žemę mažžemiams ir naujakuriams, tikėjosi pelnyti „liaudies“ palankumą, pakelti valdžios autoritetą, įgauti visuomeninį palaikymą ir taip sustiprinti bei legitimuoti savo viešpatavimą. Kartu siekta socialinės inžinerijos tikslų – pakeisti kaimo socialinę ekonominę struktūrą, tradicinius socialinius, nuosavybės santykius ir likviduoti laisvąją rinką.

Reformos įgyvendinimas ir VKP(b) CK kontrolė

Komunistų valdžios administracijos silpnumas provincijoje, kadru trūkumas, vienkiaminė sistema ir prasidėjęs antisovietinis pasipriešinimas gerokai apsunkino reformos įgyvendinimą 1944 m. rudenį. Partizanai žemės reformą traktavo kaip nusikaltimą privačiai nuosavybei, įstatymą įgyvendinančius pareigūnus laikė okupanto bendradarbiais ir ėmėsi psichologinių bei represinių priemonių stabdyti reformą. Valsčiuose veikė žemės

⁴⁶ Ten pat, p. 108–112.

⁴⁷ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 128–132.

⁴⁸ L. N i a u r a, Ryžtingai baigti žemės pertvarkymo darbus, *Tiesa*, 1945 m. sausio 30 d., 22 (552), p. 3.

komisijų nariai būdavo perspėjami, grasinta nutraukti jų darbą, neretai šiam reikalavimui nepaklusę pareigūnai sulaukdavo iš partizanų fizinio smurto arba mirties baudmės.

Istatymas suteikė valstiečiams teisę patiems savarankiškai atsiimti žemę, gyvulius, pastatus ir žemės ūkio inventorių iš savininkų, visa tai susigrąžinusių nacių okupacijos metais, tačiau dažniausiai valstiečiai pasisavindavo likusią be šeiminių žemę. Nemaža dalis atsisakydavo imti svetimą žemę dėl saugumo, ekonominių, politinių, psichologinių, moralinių ar valstietiško solidarumo sumetimų. Delsta, nes valstiečiams nebuvo aiški karo baigtis, galvota, kad Vakarų valstybės pasibaigus karui atkurs nepriklausomybę, abejota savo naujosios padėties (nemokamai gavus žemę) teisėtumu, nebuvo užtikrinti, ar sugebės ūkininkauti, atsisakydavo imti prastą žemę⁴⁹. Šis reiškinys taip pat fiksuotas Estijoje ir Latvijoje, kur žemės buvo atsisakoma dėl ekonominių (valstiečiai nemanė sugebėsiantys apsėti ir įdirbti žemę) ir saugumo (buvo įbauginti, manė, kad sovietų valdžia pasikeis) priežasčių⁵⁰.

Greičiausiai buvo išdalinta vokiečių kolonistų ir likusių be šeiminių ūkių žemė, tačiau žemė, konfiskuota iš kitų ūkių, buvo dalijama kur kas lėčiau. 1944 m. gruodžio 1 d. duomenimis, žemės jau gavo 42 827 ūkiai. Jiems skirta 268 783 ha žemės⁵¹. Nemaža dalis valstiečių atsisakydavo žemės dėl pagrindžio antisovietinės agitacijos ir grasinimų. Visoje Lietuvoje neretai kaimyno žemes iš valdžios gavusius ar atsiėmusius valstiečius partizanai sušaudydavo, todėl daugėjo atvejų, kai žemės gavę valstiečiai vėliau ją grąžindavo valdžiai. Tokiu būdu reforma kurstė socialinę nesantaiką, įtampą ir kerštavimus kaime, kuriuos sovietų valdžia hiperbolizuodavo ir stengėsi vaizduoti kaip paastrėjusių neturtingų ir pasiturinčių valstiečių „klasių kovą“.

LKP(b) CK pirmaisiais reformos įgyvendinimo metais nuolat jautė VKP(b) CK spaudimą. Kaltinta „nepatenkinama“ žemės reformos eiga, „klasinio principo šiurkščiausiai pažeidimais“, nusišalinimu nuo problemos sprendimo ar nesugebėjimu įgyvendinti įstatymą. VKP(b) CK 1944 m. spalio 30 d. nutarime LKP(b) CK kaltinta įstatymo įgyvendinimą palikus saviškai, nesugebėjus užkirsti „buožių sabotažo“, apsaugoti žemės gavusių valstiečių nuo „buožių“ (buvusių savininkų, pasiturinčių valstiečių) ir „banditų“ (partizanų) keršto, pastebėta, kad daugelyje valsčių žemė, žemės ūkio inventorių ir gyvuliai negrąžinti valstiečiams⁵². Remdamasis minėtu nutarimu, iš esmės

⁴⁹ Raudonosios armijos 1-ojo Pabaltijo fronto Politinės valdybos viršininko M. F. Drebedniovo 1944 m. rugsėjo 29 d. laiškas VKP(b) CK sekretoriui A. Ščerbakovui dėl įstatymo „Dėl vokiečių okupacijos pasekmių Lietuvos SSR žemės ūkyje likvidavimo“ realizavimo, РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 235, л. 153.

⁵⁰ VKP(b) CK Estijos biuro pirmininko N. Šatalino ir jo pavadootojo G. Perovo 1945 m. gegužės 17 d. ataskaita J. Stalinui apie VKP(b) CK Estijos biuro darbą nuo 1945 m. sausio 1 d. iki gegužės 1 d., ten pat, ap. 122, b. 94, l. 13; VKP(b) CK Latvijos biuro pirmininko N. Šatalino 1945 m. gegužės 17 d. ataskaita J. Stalinui apie VKP(b) CK Estijos biuro darbą nuo 1945 m. sausio 15 d. iki gegužės 1 d., ten pat, l. 10.

⁵¹ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 146–150.

⁵² Ten pat, p. 128–132.

tokias pačias pretenzijas 1944 m. gruodžio 27 d. vykusiame LKP(b) CK IV plenumo reiškė VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas, kalbėjęs, kad „neleistinai uždelstas“ žemės grąžinimo klausimas (reforma turėjo būti užbaigta spalio 15 d.), žemės komisijos, atimdamos žemę, nekonsfiskuoja gyvulių, pašaro, žemės ūkio inventoriaus, gyvenamųjų ir ūkio pastatų pertekliaus, vykdo „susitaikėlišką“ politiką „buožių“ atžvilgiu⁵³. LKP(b) CK savo ruožtu spaudė vietinę valdžią apskrityse, todėl prasidėjo įvairaus pobūdžio savivalė. Žemės komisijų nariai, kiti pareigūnai, konfiskuodami žemę, gyvulius ir inventorių, dažnai paėmė turtą net tų valstiečių, kuriems neturėjo būti taikomas įstatymas. Savivalė ypač reiškėsi atimant turtą, nurodžiant žemę iki 5 ha iš „okupantų rėmėjų“ (dažnai valstiečiai be jokio pagrindo kaltinti Vokietijos režimo rėmimu), konfiskuojant iš valstiečių buitinio naudojimo turtą, kuris nebuvo numatytas įstatymu⁵⁴. Taip nukentėjo tūkstančiai vidutinių ūkių (vidutiniokų valstiečių). A. Sniečkus 1945 m. kovo 27 d. vykusiame „darbo valstiečių“ suvažiavime išreiškė susirūpinimą dėl priemonių prieš „buožes“ taikymo vidutiniams valstiečiams⁵⁵, o LKP CK VII plenumo (1945 m. rugpjūčio 23–24 d.) turėjo pripažinti, kad „stambūs politiniai iškraipymai“, padaryti vykdant žemės reformą, siaurino socialinę bazę kaime, trukdė stiprinti sovietinę administraciją kaime ir apsunkino kovą prieš „buržuazinius nacionalistus“. LSSR AT Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis asmeniniame laiške VKP(b) CK Orgbiuro nariui Andrejui Ždanovui rašė, kad valdant VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui Vladimirui Ščerbakovui (1946–1947) masiškai pažeidinėti įstatymai, konfiskuota ir sužlugdyta apie 4 tūkst. ūkių, kurių didelė dalis stipriai nukentėjo nuo karo, priklausiusių vidutiniokams ir vienišiams 60–80 metų senoliams. Anot J. Paleckio, LKP(b) CK vadovybė „neteisingai orientavo“ V. Ščerbakovas, padaręs „klaidų ir perlenkimų“. J. Paleckis pripažino, kad išbuožinimas praktiškai vyko įvairiais susigalvotais pretekstais ir tai skatino nukentėjusius ūkininkus remti ar įsilieti į pasipriešinimą⁵⁶. Kitame laiške A. Ždanovui LSSR AT Prezidiumo pirmininkas skundėsi, kad „tarybinio teisėtumo“ pažeidimai ir klaidinga politika vidutinių valstiečių atžvilgiu neleido „sustiprinti valdžios autoriteto“⁵⁷. Tą patį pripažino A. Sniečkus XXII partijos suvažiavime 1961 m., prasitaręs, kad pirmaisiais pokario metais „teisėtumo pažeidimai sudarydavo didelių sunkumų mūsų darbe telkiant darbo žmonių mases apie partiją ir Tarybų valdžią“⁵⁸. Minėti komunistų lyderių vertinimai patvirtina, kad VKP(b) CK ir LKP(b) CK kaime vykdytos socialinės ekonominės ir

⁵³ Ten pat, p. 150–171.

⁵⁴ Respublikinės žemės komisijos pirmininko B. Baranausko 1945 m. sausio 20 d. pažyma VKP(b) CK „dėl sovietinės žemėnaudos pertvarkymo“, РГАСПИ, ф. 597, оп. 1, д. 10, л. 47; *Коллективизация...*, с. 154.

⁵⁵ *Tiesa*, 1945 m. kovo 29 d., nr. 73.

⁵⁶ *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m....*, p. 177–179.

⁵⁷ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 587–588.

⁵⁸ *Tiesa*, 1961 m. spalio 30 d., nr. 252.

represinės politikos nepalaikė didesnė kaimo visuomenės dalis. Komunistams nepavyko susikurti svaresnės politinės socialinės bazės ir panaikinti politinės paramos deficito kaime.

Iki 1945 m. gegužės 20 d. žemės jau buvo gavę 74,4 tūkst. valstiečių (perduota 504 tūkst. ha žemės), iš jų 32 tūkst. valstiečių žemės gavo papildomai (235 tūkst. ha)⁵⁹, tačiau tolesnis reformos įgyvendinimas sulėtėjo ir šio reiškinių viena iš pagrindinių priežasčių buvo sustiprėjęs ginkluotas pasipriešinimas. Partizanų akcijos prieš sovietizavimą vykdančius pareigūnus dezorganizavo bei demotyvavo vietinę valdžią. Reaguodama į tai, VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. priėmė nutarimą, kuriame aštriai sukritikavo LKP(b) CK įvairiais vykdytos sovietizacijos politikos klausimais, iš jų ir dėl žemės reformos įstatymo „nepatenkinamo“ įgyvendinimo, „iškraipymų“, dėl padarytų klaidų bendraujant su vidutiniais valstiečiais. Nutarime atkreiptas dėmesys į tai, kad nemažai valsčių žemės komisijų „faktiškai paleistos“, kai kuriose apskrityse buvo atveju, kai „buožės“ susigrąžino žemę ir inventorių, daug kur nekonservuota „banditų“ nuosavybė⁶⁰. Šios tendencijos reikė ne tik stiprų partizaninio pasipriešinimo poveikį vietinei administracijai bei žemės komisijoms, bet ir jų pareigūnų socialinių ryšių (giminystės, pažinčių) įtaką priimamiems sprendimams, pasiturinčių valstiečių išlaikytą įtaką, autoritetą kaime.

Net gavusi daug ir pavojingos kritikos, LKP(b) CK nepasiekė reikšmingų rezultatų įgyvendinant reformą. Paskirtas naujas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas V. Ščerbakovas 1946 m. pavasarį ataskaitoje VKP(b) CK vadovams susirūpinęs vėl rašė apie žemės reformos „šurkščiausius pažeidimus ir iškraipymus“ – konfiskuotų gyvulių ir žemės ūkio padargų grobstymus, „buožių“ slepiamą žemę. Anot V. Ščerbakovo, žemės reforma vyksta lėtai, daug žemės nepaskirstyta arba paskirstyta netinkamai – 76,3 tūkst. bežemių ir mažžemių skirta tik 561 tūkst. hektarų, arba 50 proc. Valstybiniame žemės fonde (1 093 695 ha) esančios žemės, kuri buvo konfiskuota iš 53,8 tūkst. ūkių. Emisaro nuomone, naujakurių ūkiai per maži (vidutiniškai užima 8,9 ha)⁶¹, piktinamasi, kad respublikoje vis dar yra apie 3 tūkst. stambių ūkių, kurie naudojami didesniais nei 30 ha žemės sklypais, 14 tūkst. ūkių su 25–30 ha ir 13 tūkst. ūkių su 20–25 ha žemės sklypais, arba 30 tūkst. valstiečių ūkių (7,8 proc. visų ūkių), kurių žemės sklypai viršija 20 ha vienam kiemui ir kurie naudoja 870 tūkst. ha žemės (18 proc. visų ūkių žemės). Tokios situacijos priežastimi V. Ščerbakovas laikė „buožių“ ir pogrindžio pasipriešinimą, partizanų terorą naujakurių atžvilgiu, blogą žemės komisijų darbą ir siūlė daugybę griežtų priemonių, kurios paspartintų žemės reformos įgyvendinimą⁶². Emisaro pagrindinė mintis aiški –

⁵⁹ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.*, p. 254.

⁶⁰ Ten pat, p. 310, 312.

⁶¹ Mažžemių ūkiai papildomai vidutiniškai gavo po 5,3 ha žemės.

⁶² Ten pat, p. 433–438.

konfiskuojant žemę reikia palikti ne daugiau kaip 20 ha. V. Ščerbakovo pastaboms pritarė VKP(b) CK inspektorius Vasilijus Žavoronkovas, kuris 1946 m. vasarą Lietuvoje tikrino LKP(b) CK darbą⁶³, ir VKP(b) CK Orgbiuro narys Aleksejus Kuznecovas⁶⁴. Jų išvados aukščiausiai VKP(b) CK vadovybei padėjo parengti gaires dėl tolesnės žemės reformos įgyvendinimo eigos, kurios paskelbtos smarkiai respublikos vadovybę kritikuojančiame VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarime. Jame LKP(b) CK nurodyta, kad žemės reformos įstatymas nebuvo tinkamai panaudotas „ekonominio puolimo prieš buožę“ tikslu, kai kur iš „buožių“ konfiskuota tik dalis žemės, gyvulių. LKP(b) CK buvo įpareigota užbaigti žemės reformą, pašalinti „klaidas ir iškraipymus“, padarytus įgyvendinant įstatymą⁶⁵. LSSR vadovybė turėjo vėl reaguoti ir sustiprinti spaudimą apskričių administracijai. Prasidėjo naujas „išbuožinimo“ etapas, per kurį mažinti didesni nei 20 ha ūkiai. Taip nukentėjo didelė dalis vidutinių valstiečių. LKP(b) CK ir LSSR MT 1947 m. balandžio 12 d. nutarime apibendrino žemės reformos rezultatus, aptarė klaidas ir nurodė institucijoms „trumpiausiu laiku“ užbaigti žemės reformą, likviduoti jos „iškraipymus“⁶⁶.

Palyginus su 1940–1941 m. reforma, kuri truko pusę metų, pokario metais dėl partizaninio pasipriešinimo poveikio ir lėto valdžios įsitvirtinimo provincijoje žemės reformos įgyvendinimas užsitęsė ketverius metus (1944–1948). LKP(b) CK ir LSSR MT 1948 m. kovo 20 d. priėmė nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, po kurio vietinė valdžia apskrityse gavo nurodymą intensyvinti kolūkių kūrimą. Žemės suteikimo individualiam ūkininkavimui klausimas komunistų valdžiai tapo nebeaktualus. LKP(b) CK XVI plenumo, įvykusiame 1948 m. balandžio 8–9 d., konstatuota, kad Lietuvoje „užbaigta agrarinė reforma ir įtvirtinta tarybinė žemėvalda“⁶⁷.

Valstybinio žemės fondo (VŽF) sudarymo šaltiniai

VŽF sudarė iš įvairių gyventojų kategorijų ūkių paimta žemė: vokiečių kolonistų, sumažintų iki 20–30 ha, sumažintų iki 5 ha, emigravusių į Vakarų, repatrijavusių į Lenkiją, persikėlusių į Klaipėdos kraštą, likusi be šeimininkų (karo metu nužudytų, išvežtų į Vokietiją), tremtinių, partizanų, valstybinių ir vienuolynų ūkių žemė. Iki 1948 m. pradžios į VŽF buvo paimta žemė iš 57 tūkst. minėtų kategorijų ūkių⁶⁸, iš jų 6,9 tūkst. ūkių

⁶³ Ten pat, p. 512.

⁶⁴ Ten pat, p. 553.

⁶⁵ Ten pat, p. 556–565.

⁶⁶ *Коллективизация...*, c. 152–155.

⁶⁷ LKP(b) CK XVI plenumo medžiaga, *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. 1771, ap. 51, b. 1, l. 3.

⁶⁸ L. T r u s k a, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), *MADA*, t. 2 (24), 1967, p. 92.

(157,6 tūkst. ha) buvo emigravusių ir 17,8 tūkst. ūkių (418,5 tūkst. ha) buvo likusių be šeimininkų⁶⁹. Valstybinis žemės fondas nuolat pasipildydavo įstatyme nenumatyta, tačiau konfiskuojama pasipriešinimo dalyvių ir tremtinių žeme. LKP(b) CK IV plenumas (1944 m. gruodis) nurodė konfiskuoti partizanų ūkių žemę, kitą turtą ir perduoti į VŽF. Iki 1948 m. kovo 5 d. į VŽF paimta žemės iš 11 773 „liaudies priešų“ (pasipriešinimo dalyvių, politinių kalinių ir tremtinių) ir 3926 „okupanto pagalbininkų“ ūkių⁷⁰. Iki 1948 m. pradžios likviduota 4,8 tūkst. partizanų ūkių, iš kurių 23 proc. buvo didesni kaip 20 ha⁷¹. Iš ūkių, sumažintų iki 20–30 ha, 1948 m. lapkričio 1 d. buvo konfiskuota daugiau kaip 360 tūkst. ha žemės, iš ūkių, sumažintų iki 5 ha, konfiskuota 93 451 ha žemės⁷². Daug žemės, gyvenamųjų bei ūkinių pastatų, gyvulių, žemės ūkio inventoriaus konfiskuota iš 1947 m. gruodį – 1948 m. gegužę ištremtų apie 11,6 tūkst. šeimų ūkių⁷³.

1 lentelė. Valstybinio žemės fondo sudarymo šaltiniai (1946 m. rugpjūčio 1 d.)

Ūkių priklausomybė	Ūkių, iš kurių konfiskuota žemė, skaičius	Konfiskuota žemės ha
Vokiečių kolonistų	4641	74005
Emigravusiųjų	6 989	156 352
Likusių be šeimininkų ^A	12 917	314 806
Partizanų	3 357	71 543
Sumažintų iki 20–30 ha	20 620	360 030
Sumažintų iki 5 ha	2 475	64 565
Repatrijavusių į Lenkiją	2455	19 890
Persikėlusių į Klaipėdos kraštą	1777	14 418
Valstybinių ir kitų	1081	49 337
Iš viso	56 312	1 124 946

Sudaryta remiantis: LKP(b) CK 1946 m. rugpjūčio 1 d. ataskaita VKP(b) CK „dėl Lietuvos SSR Respublikinės žemės komisijos darbo“, ПГАСПИ, ф. 597, оп. 1, д. 27, л. 41. A – Vokiečių okupacijos metais nužudytų arba išvežtų į Vokietiją.

⁶⁹ Ten pat, p. 94.

⁷⁰ J. T a m o š i ū n a s, min. veik., p. 123.

⁷¹ L. T r u s k a, Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse (1944–1948 m.), *MADA*, 1967, t. 3 (25), p. 68.

⁷² *Lietuvos TSR istorija*, t. IV: 1940–1958 metai, Vilnius, 1975, p. 188.

⁷³ Dauguma jų – antisovietinio pasipriešinimo dalyvių, politinių kalinių, pagrindžio rėmėjų ir pasiturinčių valstiečių šeimos.

2 lentelė. Valstybinio žemės fondo sudarymo šaltiniai ir konfiskuotos žemės plotas (1948 m. lapkričio 1 d.)

Ūkių priklausomybė	Ūkių skaičius	Žemės plotas (ha)
Vokiečių kolonistų	4340	74 445
Emigravusiųjų	13928	485 489
Pasiturinčių valstiečių, pasipriešinimo dalyvių, tremtinių	39574	760 801
Nacių nužudytų ir išvežtų į Vokietiją	10915	91 641
Repatrijavusių į Lenkiją	8869	68 134
Perkeltų į Klaipėdos kraštą	2187	%097
Valstybinių, vienuolynų ir kitų	2911	76487
Iš viso	82 724	1 575 094

Sudaryta remiantis: *Коллективизация...*, c. 252–253.

Žemės paskirstymas

Iki 1948 m. kovo 5 d. dėl parceliacijos atsirado 53 873 naujakurių ūkiai (iš jų žemės ūkio darbininkų – 9686, kaimo amatininkų – 949, bežemių – 43 238) ir 38 292 ūkiai (mažažemių) gavo žemės papildomai – vidutiniškai po 5,3 ha. Tuomet VŽF sudarė 1 361 250 ha ir iš viso paskirstyta 1 098 444 ha. Žemės ūkio darbininkai gavo 89 898 ha žemės, kaimo amatininkai 2709 ha, bežemiai – 367 996 ha, mažąžemiai – 198 705 ha. Likusi žemė buvo paskirstyta sovietiniams ūkiams, Mašinų traktorių stotims (MTS), Mašinų ir arklių nuomos punktam (MANP), kolūkiams, kooperatinėms draugijoms ir kitoms valstybinėms įstaigoms, tai yra gerokai išsiplėtė „visuomeninis-kolektyvinis“ ir valstybinis žemės ūkio sektorius⁷⁴.

1942 m. Lietuvoje buvo 398 837 ūkiai, kuriems priklausė 4 736 177 ha žemės (ūkių ploto vidurkis – 11,9 ha)⁷⁵. 1944–1948 m. žemės reformos metu į VŽF buvo paimta 1 575 094 ha žemės (33,2 proc. visų žemės ūkio naudmenų), iš kurių 688 466 ha (14,5 proc. visų žemės ūkio naudmenų) gavo 96 330 žemės ūkio darbininkai, bežemiai ir mažąžemiai⁷⁶. Į VŽF paimta 2,6 karto daugiau žemės ir žeme buvo aprūpinta, paskirstyta beveik trečdaliu (apie 21 tūkst.) daugiau valstiečių nei per 1940–1941 m. žemės reformą. Antra vertus,

⁷⁴ M. Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940–1960 m.*, Vilnius, 1960, p. 116; L. Truska, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo stovybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), p. 104.

⁷⁵ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.*..., p. 146.

⁷⁶ R. Krutulytė, Vokiečių okupacijos padarinių likvidavimas Tarybų Lietuvos kaime, p. 122.

380 516 ha žemės liko dirvonuoti, ji nepaskirstyta, nes dalis valstiečių dėl įvairių anksčiau minėtų priežasčių atsisakė ją imti (3 lentelė). Nepilnais duomenimis, po reformos buvo likę 14,1 tūkst. bežemių valstiečių šeimų, kurių dalis vertėsi kaip žemės ūkio darbininkai⁷⁷. Sovietų valdžios išsikeltas tikslas aprūpinti žeme visus bežemius nebuvo pasiektas.

3 lentelė. Valstybinio žemės fondo (1 575 094 ha) paskirstymas (1948 m. lapkričio 1 d.)

Paskirstyta	ha
Bežemiams, mažažemiams, žemės ūkio darbininkams ir kaimo amatininkams	688 466
Kolūkiams ir kolūkiečiams	10 237
Žemės ūkio kooperatinėms draugijoms	37 136
MTS, MANP, sovietiniams ūkiams ir kitoms valstybinėms institucijoms	458 739
Iš viso paskirstyta žemės	1 194 578
Nepaskirstyta žemės	380512

Sudaryta remiantis: *Коллективизация...*, c. 253.

Kaimo socialinės-ekonominės struktūros pokyčiai

Prieškario sovietinės reformos prioritetiniai tikslai buvo socialiniai-ekonominiai, vidutinių valstiečių ūkiai nenukentėjo, stengtasi, kad ūkiai nesusmulkėtų ir būtų ekonomiškai pajėgūs savarankiškai ūkininkauti⁷⁸. Pokario reformos prioritetiniai tikslai buvo politiniai socialiniai – nesiekta padidinti ūkių rentabilumo, bet norėta pakeisti kaimo visuomenės socialinę-ekonominę struktūrą.

1944–1948 m. reformos metu buvo konfiskuojama emigrantų, tremtinių ir partizanų, „okupanto pagalbininkų“ žemė, pastatai, gyvuliai ir žemės ūkio inventoriūs, ko nedarėta vykdant 1940–1941 m. reformą. Iki 1946 m. vasaros iš sąlyginai modernių ūkių konfiskuota ir perduota ne naujakuriams, o valstybinėms įmonėms: 64 traktoriai, 2241 sudėtinga kūlimo mašina, apie 25 tūkst. žemės apdirbimo mašinų, 412 motorinių variklių, 3200 šienapjovių ir javų kirtimo mašinų⁷⁹. Šią techniką ir samdinius naudoję ūkiai buvo priskiriami „buožiniams“. Komunistų valdžia 1944–1948 m. iš viso eksproprijavo

⁷⁷ L. T r u s k a, Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse (1944–1948 m.), p. 69.

⁷⁸ G. V a s k e l a, *Žemę išdalysim iki rudens...*, p. 56.

⁷⁹ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 433.

47,2 tūkst. gyvenamųjų namų, 116,4 tūkst. ūkinių trobesių, 33,4 tūkst. arklių, 55,6 tūkst. raguočių, 44,1 tūkst. avių ir ožkų, 38,1 tūkst. kiaulių, 122,3 tūkst. žemės ūkio mašinų ir inventoriaus, kurie buvo išdalinti bežemiams, mažažemiams, kolūkiams ir įvairioms valstybinėms įstaigoms⁸⁰. Įvyko neregėto masto žemės, pastatų, gyvulių, žemės ūkio padargų, technikos konfiskavimas ir perskirstymas, kuris lėmė didelio masto socialinės ekonominės struktūros pokyčius. Tai atsispindi įvairiuose statistiniuose duomenyse. 1930 m. 20–30 ha turėję valstiečiai vidutiniškai laikė po 3,2 karvės ir 2,3 arklio, o 1948 m. – atitinkamai 1,8 ir 1,5. Ūkininkai, turėję ne mažiau kaip 3 melžiamas karves, 1946 m. pradžioje sudarė 3,1 proc., 1947 – 2,5 proc., 1948 – 1,5 proc. visų valstiečių ūkių. Įgyvendinant lygiavą, pasiturinčių ūkininkų gyvuliai buvo paskirstomi jų neturėjusiems ir žemės gavusiems valstiečiams. Nuo 1946 iki 1949 m. ūkių be arklių skaičius sumažėjo nuo 38,1 iki 28,0 proc., be karvių – nuo 15,5 iki 12,0 proc.⁸¹ Žemės ir kitos valstiečių nuosavybės prievartinis perskirstymas reiškė valstiečių socialinę niveliaciją pagal turtinę padėtį.

Prieš žemės reformą (1942 m.) dauguma (71,1 proc.) ūkių buvo maži (5–10 ha), vidutiniai ir stambūs (daugiau kaip 10 ha). Po karo ir reformos gerokai pasikeitė kaimo socialinė-ekonominė struktūra: dauguma (67,7 proc.) ūkių buvo smulkūs (iki 5 ha) ir maži (5–10 ha) (5 lentelė). Dauguma valstiečių tapo mažažemiais (ūkininkai, turėję iki 10 ha žemės, Lietuvos Respublikoje buvo laikomi mažažemiais). Sovietų valdžia skelbė, kad dalijant žemę kuriami vidutiniai 10–15 ha ūkiai, tačiau realiai daugiausia kurti maži ūkiai iki 10 ha. Po reformos apie 18 proc. naujakurių ūkių valdė iki 5 ha, 46 proc. – nuo 5 iki 10 ha ir 36 proc. – nuo 10 iki 15 ha žemės⁸². Sovietinė istoriografija rašė, kad po reformos 65 proc. visų ūkių sudarė vidutiniai valstiečiai, išaugo vidutinių valstiečių sluoksnis, bet toks nuošimtis gavosi dėl statistinės manipuliacijos, sudėjus 5–10 ha ūkius (juos reikia priskirti mažažemių ūkiams) su 10–20 ha ūkiais (priskirtinų vidutiniams ūkiams)⁸³. Prieš reformą mažažemių vidutinis ūkio dydis buvo 3,5 ha, po reformos tapo 8,8 ha⁸⁴. Mažažemių vidutinis ūkio dydis padidėjo, tačiau mažažemių ūkių skaičius išaugo. Palyginus su 1942 m., ūkių iki 10 ha 1948 m. padaugėjo 35 tūkst. (5 lentelė). Į šį skaičių įeina ne mažiau kaip 3,9 tūkst. ūkių, kurie buvo sumažinti iki 5 ha. Palyginus su 1940 m. (prieš 1940–1941 m. reformą), vidutinių (10–20 ha) ūkių skaičius 1948 m. padidėjo tik 4490 (4–5 lentelės). Ši kategorija nemažai pasipildė ūkių, kurie buvo sumažinti iki 20 ha, sąs-

⁸⁰ *Коллективизация...*, c. 252–253.

⁸¹ L. Truska, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988, p. 84–89; L. Truska, Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse (1944–1948 m.), p. 72–73.

⁸² L. Truska, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), p. 91.

⁸³ J. Tamosiūnas, min. veik., p. 122; L. Truska, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), p. 91.

⁸⁴ Ten pat, p. 104.

kaita. Galima padaryti gana pagrįstą išvadą, kad ūkiai smulkinti sąmoningai ir tikslingai, viliantis, kad valstiečiai „patys įsitikins mažų ūkių nerentabilumu“ ir juos bus galima greičiau suagituoti jungtis į „stambius visuomeninius žemės ūkio gamybos ūkius“ (kolūkius). LKP(b) CK vadovybė suprato, kad kurti vidutinius ūkius netikslinga, nes vėliau bus kur kas sunkiau vykdyti kolektyvizaciją.

4 lentelė. Žemės ūkių pasiskirstymas pagal dydį ir jų valdomos žemės plotas 1940–1946 m.

Ūkių dydis ha	1940 m. Lietuvos Respublikoje				1941 m. LSSR po žemės reformos				1946 m. (rugpjūčio 1 d.)			
	Skaičius	proc.	Žemės plotas (ha)	proc.	Skaičius	proc.	Žemės plotas (ha)	proc.	Skaičius	proc.	Žemės plotas (ha)	proc.
1–10	166400	50,0	921676	20,5	220300	57,2	1225030	28,2	270437 ^A	68,1	1510542	42,2
10–15	104890	31,5	1494380	33,2	64900	16,8	791720	18,3	72110	18,1	842084	23,5
15–20					40000	10,3	702660	16,2	26665	6,7	460060	12,8
Daugiau kaip 20	61 364	18,5	2080457	46,2	61000	15,7	1609780	37,3	28082 ^B	7,1	770146	21,5
Iš viso	332654	100	4497077	100	386200	100	4329140	100	397294	100	3582832	100

Sudaryta remiantis: G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius, 1998, p. 233; Respublikinės žemės komisijos pirmininko K. Liaudžio 1946 m. rugpjūčio 1 d. ataskaita VKP(b) CK „Dėl Lietuvos SSR Respublikinės žemės komisijos darbo“, ПГАСПИ, ф. 597, оп. 1, д. 27, л. 44–46. A – į šį skaičių įeina 14 318 ūkių iki 1 ha ir maždaug 108 300 nuo 1 iki 5 ha. B – į šį skaičių įeina 884 ūkiai daugiau nei 30 ha. Pastaba: 1946 m. rugpjūčio 1 d. samdinių buvo 3665, bežemių – 9350, 1946 m. duomenys konvertuoti į III žemės rūšį.

5 lentelė. Žemės ūkių pasiskirstymas pagal žemės dydį 1942–1948 m.

Ūkių dydis (ha)	1942		1945		1946		1948 (sausio 1 d.)	
	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.
Iki 5	115,5	28,9	116,2	33,7	123,5	32,0	118,8	30,3
5–10	115,2	28,9	115,8	33,7	133,5	34,6	146,9	37,4
10–15			61,1	17,8	73,5	19,1	78,4	20,0
15–20	}110,1	}27,6	28,6	8,4	32,4	8,4	30,1	7,7

Ūkių dydis (ha)	1942		1945		1946		1948 (sausio 1 d.)	
	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.	Skaičius tūkst.	Sudėtis proc.
20–30	33,4	8,4	19,6	5,7	21,7	5,6	17,9	4,6
Daugiau kaip 30	24,4 ^A	6,2	2,1	0,7	866	0,3	311	0,0
Iš viso	398,8	100	343,5	100	385,5	100	392,4	100

Sudaryta remiantis: *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 145–150; *Tarybų Lietuvos valstietija*, H. Šadžius ir kt., Vilnius, 1979, p. 86; M. Gregorauskas, min. veik., p. 117. A – iš jų ūkių nuo 30 iki 50 ha buvo 18129, ūkių nuo 50 iki 100 ha – 5193, ūkių daugiau kaip 100 ha – 1127.

Prieš reformą (1942 m.) ūkių, kurie turėjo 20 ha ir daugiau žemės, buvo 57,8 tūkst. (14,6 proc. visų ūkių), o 1948 m. liko 18,2 tūkst. (4,6 proc. visų ūkių) (5 lentelė). Šie duomenys rodo, kad dalinai ar visiškai buvo konfiskuota žemė, kitas turtas iš apie 39,6 tūkst. daugiau kaip 20 ha turėjusių ūkių⁸⁵ (10 proc. visų ūkių), kurių nemaža dalis buvo ekonomiškai stiprūs (5 lentelė). Į šį skaičių įeina likę be šeimininkų, partizanų, tremtinių ir emigravusiųjų ūkiai, todėl iš šių duomenų nėra aišku, kiek pokariu veikusių ūkių nukentėjo, o tai svarbu norint įvertinti žemės reformos socialinius-ekonominius padarinius. M. Suslovas ataskaitoje J. Stalinui rašo, kad tik per 9 pirmus reformos mėnesius (iki 1945 m. gegužės 20 d.) į VŽF perduota konfiskuota žemė iš 4274 vokiečių kolonistų ūkių, 4055 „liaudies priešų“ (partizanų) ūkių ir 22 570 ūkių, kuriems įstatymu žemės buvo sumažinta⁸⁶. A. Rakūnas nurodo, kad 19,5 tūkst. ūkių buvo sumažinti iki 30–20 ha (konfiskuota 350,2 tūkst. ha žemės), o 3,7 tūkst. „okupanto talkininkų“ ūkių sumažinti iki 5 ha⁸⁷. Tikslensniais L. Truskos tyrimo pagal vardinius sąrašus duomenimis, žemė paimta iš 23 tūkst. (neskaitant tremtinių, partizanų, emigravusiųjų ir sumažintų iki 5 ha ūkių) pokariu veikusių ir daugiau kaip 20 ha valdžiusių ūkių (6 proc. visų ūkių). Iš jų 17,5 tūkst. ūkių, valdžiusių daugiau kaip 30 ha žemės (tik 30 proc. jų buvo palikta 30 ha), 4,5 tūkst. ūkių, valdžiusių daugiau kaip 20 ha žemės ir 1 tūkst. ūkių, valdžiusių mažiau kaip 20 ha žemės, buvo sumažinti. Iš minėtų 23 tūkst. ūkių 4217 ūkių (18,3 proc.) palikta mažiau

⁸⁵ L. Truska nurodo, kad iki 1948 m. pradžios į VŽF buvo perduota žemė iš 13 tūkst. tuščių ūkių, kurie anksčiau valdė daugiau kaip 20 ha žemės, žr. L. T r u s k a, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), p. 106.

⁸⁶ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 255.

⁸⁷ A. R a k ū n a s, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius, 1976, p. 156.

kaip 20 ha žemės⁸⁸. Šie duomenys rodo, kad 4,2 tūkst. ūkių sumažinti vietinėms žemės komisijoms masiškai pažeidžiant reformos įstatymą, nes ūkius galima buvo sumažinti tik iki 20 ha. Apibendrinat statistinių duomenų analizę galima teigti, kad konfiskuojant žemę, kitą turtą iš viso nukentėjo apie 27 tūkst. (apie 7 proc.) pokariu veikusių ūkių (be partizanų ir tremtinių ūkių).

Vienas svarbesnių rodiklių, apibūdinančių žemės reformų rezultatus, yra individualių ūkių, gavusių žemės, skaičius, palyginus su visų žemės ūkių skaičiumi po reformos. Lietuvoje reformos metu žemės gavo apie 96 330 ūkių, arba apie 24,5 proc. visų ūkių, kurie buvo po reformos. Atrodytų, bendras ūkių skaičius turėjo gerokai padidėti, tačiau 1948 m., palyginus su 1942 m., jis sumažėjo 6,4 tūkstančiais. Tai įvyko dėl to, kad daug ūkių sunaikinta nacių ir sovietų represijų metu, apleista jų savininkams repatrijavus į Lenkiją, Vokietiją, emigravus į Vakarų, žuvus karo ir antisovietinio pasipriešinimo metu, dėl prieš pasiturinčius valstiečius nukreiptos mokesčių politikos, kuri ūkius sunaikindavo.

Sunku įvertinti žemės reformos įtaką ekonominiams rodikliams ir valstiečių ūkių rentabilumui. Vidutinis javų derlius 1945 m. buvo 8,8 cnt iš ha, atitinkamai 1946 m. – 9,8, 1947 m. – 11,7, 1948 m. – 10. Bendras arklių ir karvių skaičius minėtu periodu išaugo keletais procentais, prieš visuotinę kolektyvizaciją priartėta, bet nebuvo pasiektas prieškarinis pasėlių ploto ir javų derlingumo lygis⁸⁹. Galiausiai palankius valdžiai politinius ir valstiečiams ekonominius rezultatus iš esmės eliminavo nuo 1947 m. pradėta vykdyti nepakeliamų mokesčių politika ir 1949 m. pradžioje startavusi visuotinė prievartinė kolektyvizacija. Valstiečiai buvo priversti stoti į kolūkius ir žemės neteko (palikti iki 0,6 ha sodybiniai sklypai). Žemės gavusių ir kitų valstiečių iliuzijos dėl individualaus ūkininkavimo žlugo, jie pasijuto valdžios apgauti. Užbaigus žemės reformą, J. Stalino vadovaujama VKP(b) CK ėmėsi įgyvendinti pagrindinę agrarinę programą: pakeisti individualiu ūkininkavimu pagrįstą žemės ūkio gamybos organizaciją kolektyvinio ūkininkavimo sistema.

Baltijos šalių ūkiai po agrarinių reformų – lyginamieji duomenys

Sugretinus ūkių pasiskirstymą pagal valdomos žemės plotą Baltijos šalyse, matosi Lietuvos ypatumai. Latvijoje ir Estijoje dėl gerokai silpnesnio nei Lietuvoje partizaninio pasipriešinimo reforma vyko trumpiau (Latvijoje – 1944–1947 m., Estijoje 1944–1946 m.). Palyginus su 1939 m., bendras ūkių skaičius Estijoje iki 1946 m. padidėjo

⁸⁸ L. T r u s k a, Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos), p. 97, 107.

⁸⁹ L. T r u s k a, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, p. 84–89; L. T r u s k a, Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse (1944– 1948 m.), p. 72–73.

16,8 tūkst. Po reformos 1946 m. ūkių nuo 10 iki 30 ha skaičius Estijoje sudarė 105 tūkst. (71,5 proc. visų ūkių), jie valdė 2150 tūkst. ha žemės (90,5 proc. visos žemės)⁹⁰. 1946 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvoje ūkių, valdžiusių daugiau kaip 10 ha žemės, buvo 126,8 tūkst. (31,9 proc. visų ūkių), jie valdė apytikriai 2 072 290 ha arba 57,8 proc. visų ūkių žemės (4 lentelė).

Lietuvoje po žemės reformos 1948 m. pabaigoje mažžemių ūkiai (iki 10 ha) sudarė 70,1 proc., atitinkamai Latvijoje – 48,1 proc., Estijoje – 41,0 proc. (6 lentelė). Šie duomenys rodo, kad Latvijoje ir Estijoje po reformos pradėjo dominuoti vidutinių valstiečių ūkiai, o Lietuvoje – mažžemių. Estijoje ir Latvijoje apskritai žemės buvo prastesnės nei Lietuvoje⁹¹, tačiau neaišku, ar ši aplinkybė veikė šių šalių komunistų vadovų kitokią politiką dėl kuriamų ūkių dydžio.

6 lentelė. Žemės ūkių pasiskirstymas pagal žemės plotą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1948 m. (proc.)

Ūkių dydis (ha)	Lietuva	Latvija	Estija
Iki 5	30,1	16,2	19,6
6–10	40,0	31,9	21,4
11–16	22,1	37,6	30,5
Daugiau kaip 16	7,8	14,3	28,5
Iš viso	100	100	100

Sudaryta remiantis: *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m....*, p. 231.

Pastaba: 1948 m. duomenys apie didesnių kaip 10 ha ūkių dalį Estijoje (59,0 proc.) skiriasi nuo 1946 m. duomenų (71,5 proc.).

Išvados

VKP(b) CK pokarinėmis agrarinėmis reformomis Baltijos šalyse siekė sustiprinti politinį režimą šiame regione. 1944–1948 m. žemės reforma pirmiausia buvo Lietuvos sovietizavimo (integravimo) į SSRS socialinę, ekonominę sistemą politinis instrumentas. Konfiskuojant ir dalinant žemę, kitą turtą siekta politinių ir socialinės inžinerijos tikslų – duoti žemės kuo didesniai skaičiui vargingųjų valstiečių, ekonomiškai apriboti stambius ūkius ir įgyvendinti turtinę lygiavą. Ūkiniai tikslai (žemės ūkio produktyvumas, valstie-

⁹⁰ Estijos KP(b) CK ir ESSR MT 1946 m. gegužės 13 d. nutarimas „dėl 1944–1945 m. žemės reformos įgyvendinimo rezultatų ir tolesnių priemonių žemėnaudai gerinti, *Ведомости Эстонской ССР*, № 26, 13 мая 1946.

⁹¹ G. V a s k e l a, *Žemę išdalysim iki rudens....*, p. 74.

čių gerovės kėlimas) komunistų valdžiai buvo antraeiliai. LKP(b) CK tokiu būdu siekė susikurti politinę atramą kaime, legitimuoti savo viešpatavimą ir sumažinti antisovietinio pasipriešinimo socialinę bazę.

Agrarinės reformos metu dideliu mastu konfiskuota ir perskirstyta žemė, pastatai, gyvuliai, žemės ūkio padargai. Tai lėmė didelio masto socialinės-ekonominės struktūros pokyčius kaime. Prieš žemės reformą dauguma (71 proc.) ūkių buvo maži (5–10 ha), vidutiniai ir stambūs (daugiau kaip 10 ha). Po reformos dauguma (70 proc.) ūkių buvo smulkūs (iki 5 ha) ir maži (5–10 ha). Bendras visų ūkių vidurkis tapo apie 9 ha. Dauguma valstiečių tapo mažžemiais (ūkiai iki 10 ha), bet ne vidutinių ūkių savininkais, kaip skelbė sovietinė valdžia ir istoriografija. Tai buvo LKP(b) CK vadovybės tikslingos ir orientuotos į kolektyvizaciją politikos, o ne žemės trūkumo rezultatas. Dėl LKP(b) CK vadovybės skirtingo požiūrio į kuriamų ūkių dydį (įstatymo specifinio taikymo) vidutinių ūkių (10–30 ha) iš trijų Baltijos šalių mažiausiai sukurta Lietuvoje. Agrarinė reforma sumažino žemės ūkių diferenciaciją pagal valdomos žemės plotą, gyvulių, pastatų ir žemės ūkio padargų skaičių ir socialiai suniveliavo valstietiją. Galima teigti, kad komunistų valdžia įvykdė socialinę revoliuciją, kuri lėmė kardinalius kokybinius socialinius-ekonominius pokyčius kaime, tačiau politinis tikslas patraukti į savo pusę didesnę dalį valstiečių nebuvo pasiektas.

Žemės reformos rezultatai nebuvo vienareikšmiai. Žemės gavo daugelis bežemių ir mažžemių (apie 24,5 proc. visų ūkių po reformos), valdžia suteikė jiems galimybę kurti ūkius, laikinai pasijusti žemės savininkais. Antra vertus, nuo reformos smarkiai nukentėjo pasiturinčių, modernių ūkininkų (kaimo elito) sluoksniš, visi stambūs ūkiai ir didelė dalis vidutinių valstiečių ūkių – iš viso apie 27 tūkst. ūkininkų (apie 7 proc. visų ūkių).

Faktas, kad Valstybiniame žemės fonde liko daug neišdalintos žemės, rodė ne tik tai, kad nemažai valstiečių atsisakė imti žemę, bet ir tai, kad LKP(b) CK vadovybė sąmoningai nesuteikdavo valstiečiams pakankamai žemės kurti vidutinius ūkius. Ūkiai buvo smulkinami tikslingai, viliantis, kad valstiečiai patys įsitikins mažų ūkių nerentabilumu ir vėliau juos bus galima greičiau suagituoti jungtis į kolūkius. Žemės reforma buvo apgaulinga įžanga, rengusi sąlygas visuotinei kolektyvizacijai, kuri buvo pagrindinis SSRS ir LSSR vadovybės tikslas.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

BAUERKÄMPER, Arnd, IORDACHI, Constantin. The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons. In: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglement*. By A. Bauerkämper, C. Iordachi. Budapest/New York: Central European University Press, 2014.

BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Mintis, 1998.

BUKAVICKAS, Rubenas. *Sovietizacija Klaipėdos krašte: sociokultūrinės ir socioekonominės transformacijos 1945–1960 metais. Daktaro disertacija*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2020.

DOMARKAS, Vladas. Lietuvos gyventojai valstybinės statistikos duomenimis 1940–1960 m. In: *Lietuvos archyvai*. T. 6. Vilnius, 1995, p. 12–24.

GIRNIUS, Kęstutis Kazimieras. The Collectivization of Lithuanian Agriculture, 1944–1950. *Soviet Studies*, № 40 (3), 1988, p. 460–478.

GORA, Władysław. *Reformy agrarne w europejskich państwach demokracji ludowej: 1944–1948*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973.

GREGORAUSKAS, Marijonas. *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940–1960 m*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

JÖRGENSEN, Hans, VARGA, Zsuzsanna. Diverging Roads from the Soviet Kolkhoz-Model: Estonia and Hungary – inside and outside the Soviet Union. *Humanities and Social sciences Latvia*, Vol. 24, Issue 1 (Spring–Summer 2016), p. 4–37.

KRUTULYTĖ, Regina. Vokiečių okupacijos padarinių likvidavimas Tarybų Lietuvos kaime. *Istorija*, t. 2, 1960.

LEONAVIČIUS, Vylius, OZOLINČIŪTĖ, Eglė. Sovietinio žemės ūkio transformacija. *Sociologija, Mintis ir veiksmai*, 2019, vol. 1 (44), p. 93–131.

Lietuva 1940–1990. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 283.

Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys. [Sudarė ir parengė M. Pocius]. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys. [Sudarė ir parengė M. Pocius]. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.

Lietuvos TSR istorija. T. IV: 1940–1958 metai. Vilnius: Mokslas, 1975.

OLEKAS, Pranas. *LKP kova už socialistinį žemės ūkio pertvarkymą tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Mintis, 1966.

RAKŪNAS, Algirdas. *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*. Vilnius: Mokslas, 1976.

SIRUTAVIČIUS, Vladas. Ar buvo Justas Paleckis tautinis komunistas? (Keli bruožai politinei biografijai. 1944–1953 metai). *Lietuvos istorijos studijos*, 2014, Nr. 34, p. 83–103.

SLABEK, Genryk. *Polityka agrarna PPR: (Geneza i realizacja)*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1967.

SWAIN, Nigel. Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962. In: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglement*. By A. Bauerkämper, C. Iordachi. Budapest/New York, 2014.

ŠADŽIUS, Henrikas [ir kt]. *Tarybų Lietuvos valstietija*. Vilnius: Mokslas, 1979.

TAMOŠIŪNAS, Julius. *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos: kapitalizmo ir socializmo epocha*. Vilnius: Mintis, 1974.

The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements. Ed. by C. Iordachi and A. Bauerkämper. Budapest: Central European University Press, 2014.

TRUSKA, Liudas. Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse (1944–1948 m.). *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A. serija, 1967, t. 3, (25), p. 54–71.

TRUSKA, Liudas. Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas. *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988, p. 79–90.

TRUSKA, Liudas. Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos). *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija, t. 2 (24), Vilnius, 1967, p. 61–77.

VASKELA, Gediminas. *Žemę išdalysim iki rudens...*, Vilnius: Mintis, 1990.

VASKELA, Gediminas. *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998.

ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2: 1933–1945: Документы советской истории. Сост. Л. С. Гагагова, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, Дж. Кадио. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009.

История Литовской ССР. Вильнюс: Мокслас, 1978.

Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР: сборник документов и материалов. Сост. Г. Буткус [и др.]. Вильнюс: Мокслас, 1977.

ПЕТРОВ, Никита Васильевич. *По сценарию Сталина: роль органов НКВД-МГБ СССР в советизации стран Центральной и Восточной Европы. 1945–1953 гг.* Москва: РОССПЭН, 2011.

Советская пропаганда на завершающем этапе войны (1943–1945 гг.): сборник документов. Авт. сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. Москва: РОССПЭН, 2015.

THE SOVIET 1944–1948 LAND REFORM IN LITHUANIA: POLITICAL AND SOCIAL-ECONOMIC ASPECTS

Summary

MINDAUGAS POČIUS

Based on Russian archival documentary materials and other sources, the article reveals and analyses the political and social-economic aspects of the Soviet land reform of 1944–1948, examines statistical quantitative indicators. It seeks to reinterpret and reassess the objectives, the course, and the consequences of the land reform and to show how the socio-economic structure of the rural society was being changed and what it became, and the extent and categories of farms affected.

The Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) sought to strengthen the political regime in the region with post-war agrarian reforms in the Baltic countries. The land reform of 1944–1948 was primarily a political instrument for the Sovietisation (integration) of Lithuania into the social and economic system of the USSR. The confiscation and distribution of land and other assets sought political and social engineering aims: to give land to as many poor peasants as possible, to economically restrict large farms, and to achieve wealth levelling. Economic goals (agricultural productivity, peasant welfare) were secondary for the Communist authorities. The CC LCP(b) thus sought to

establish a political foothold in the countryside, to legitimise its domination, and to reduce the social base of anti-Soviet resistance.

The agrarian reform involved large-scale confiscation and redistribution of land, buildings, live-stock, and farm implements, which led to large-scale changes in the socio-economic structure of rural areas. Before the land reform, the majority (71%) of farms were small (5-10 ha), medium, and large (over 10 ha). After the reform, the majority (70%) of farms were petty (up to 5 ha) and small (5-10 ha). The overall average for all farms became about 9 ha. The majority of peasants became smallholders (farms of up to 10 ha) but not owners of medium-sized farms, as the Soviet authorities and historiography claimed. This was the result of a targeted and collectivisation-oriented policy of the leadership of the CC of the LCP(b) and not the result of land shortage. Due to the different attitudes of the leadership of the CC LCP(b) towards the size of the farms to be created (the specific application of the law), among the three Baltic countries, the smallest number of medium-sized farms (10-30 ha) were created in Lithuania. The agrarian reform reduced the differentiation of farms by the area of land they owned, the number of livestock, buildings, and farm implements, and levelled the peasantry socially. It can be argued that the Communist authorities carried out a social revolution that led to radical qualitative socio-economic changes in the countryside, but the political goal of winning over a larger part of the peasantry to their side was not achieved.

The outcomes of the land reform were ambiguous. Many landless and small farmers (about 24.5% of the total number of farms that existed after the reform) were given land, and the authorities provided them with the opportunity to set up their own farms and to temporarily feel landowners. On the other hand, the wealthy modern farmers (the rural elite), all large farms, and a large proportion of medium-sized peasant farms – around 27,000 farmers in total (around 7% of all farms) – were hit hard by the reform.

The fact that a large amount of land remained undistributed in the State Land Fund not only showed that many peasants refused to take land, but also that the leadership of the CC LCP(b) deliberately refused to give the peasants sufficient land to establish medium farms. Farms were deliberately broken up in the hope that the peasants would see for themselves the unprofitability of small farms and later they could be persuaded to join the collective farms. The land reform was a deceptive lead-in that prepared conditions for the general collectivisation, which was the main objective of the leadership of the USSR and the Lithuanian SSR.

Gauta 2022 m. gruodžio mėn.

Priimta 2023 m. sausio mėn.

Mindaugas Pocius – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys: stalinizmo problematika; žemės ūkio ir kaimo modernizacijos procesai XX a. šeštajame–devintajame dešimtmetyje.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltu g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: kondoras@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1770-068X